

Síntesi

Mireia Fernández-Ardèvol, Adela Ros Híjar
Internet Interdisciplinary Institute (IN3), Universitat Oberta de Catalunya
mfernandezar@uoc.edu
aros@uoc.edu

En aquest capítol final, enllacem les principals idees i conceptes que es recullen en aquest llibre. Hi proporcionem una síntesi dels principals temes que apareixen en els diferents capítols per tal de facilitar que el lector/a obtingui una mirada general sobre l'estat de la qüestió en aquest camp emergent del coneixement. Aquests temes estan organitzats d'acord amb set eixos bàsics. A les pàgines següents, oferim una descripció de cadascun d'aquests temes.

1. Els telèfons mòbils en l'esfera productiva

Els capítols de la primera secció del llibre tracten aspectes diversos de l'esfera econòmica. Com amb qualsevol tecnologia d'ús general, les TIC haurien de tenir una presència generalitzada en els diferents sectors econòmics. Poden millorar els processos i fomentar les innovacions (Jovanovic i Rousseau, 2005). Per tant, quan s'incorporen a les decisions empresarials (producció, màrqueting, etc.), poden contribuir també a introduir canvis en l'organització econòmica.¹ Aquest és el centre d'atenció dels primers dos capítols d'aquesta secció. Concretament, els autors hi estudien l'ús que fan de la telefonia mòbil, en l'àmbit productiu, els segments poblacionals amb ingressos baixos als països en vies de desenvolupament.

Del Capítol 1, podem concloure'n que no hi ha cap tendència única i integrada pel que fa als serveis mòbils de subsistència disponibles a l'Àfrica. La prestació d'aquests serveis de telefonia mòbil ha d'estar integrada amb aplicacions d'Internet, ja que van més enllà de la comunicació de persona a persona. Jonathan Donner destaca

---

¹ Vegeu la introducció.

l'augment de la participació institucional en aquest sector, sobretot a causa dels requeriments tecnològics i de disseny. A parer nostre, la conclusió més interessant de Donner ens permet observar que, actualment, no és possible detectar en aquests mercats cap nou paradigma d'organització econòmica.

Aquest és un punt important que Donner comparteix amb Roxana Barrantes (Capítol 2). Pel que fa a les llars dels productors rurals de Puno (Perú), Barrantes argumenta que els possibles usos positius dels telèfons mòbils apareixen primer en el màrqueting, però no es manifesten o perceben (plenament, encara) amb uns paràmetres prou definits per a la producció. En aquest sentit, el temps d'ús sembla ser un punt clau. Com més temps fa que el decisor econòmic d'un negoci utilitza telèfons mòbils, aparentment més influeix aquesta tecnologia sobre les seves decisions. Els canvis inicials que es poden observar en el camp de la producció semblen estar relacionats amb les decisions de comercialització i de compra, mentre que les decisions de producció haurien de respondre a uns cicles estacionals més llargs. Com que aquests cicles són més llargs, caldrà més temps per observar els canvis esperats que l'ús d'aquesta nova eina de comunicació generi. En aquest sentit, Mariscal (Capítol 3) també esmenta l'existència d'una corba d'aprenentatge en la introducció dels telèfons mòbils com a eines útils en l'àmbit del treball.

La difusió d'un nou mitjà de comunicació implica canvis en els hàbits de comunicació i, per consegüent, en les esferes social i econòmica (Castells et al., 2006). És important, doncs, l'estudi dels processos d'apropiació efectiva d'aquesta tecnologia per comprendre plenament l'impacte econòmic actual i futur de la telefonia mòbil en les economies en desenvolupament. L'ús final d'alguns mitjans de comunicació, en particular dels telèfons mòbils, no és fàcil de determinar. En efecte, les TIC mostren usos i finalitats mixtos, tal i com demostren diversos capítols d'aquest llibre (i com també reconeix Donner en un article recent, 2009). En general, les esferes personal i econòmica s'entrellacen. Això és encara més clar per als treballadors informals, on no

hi ha una clara distinció dels límits entre els vincles comercials i els vincles socials o familiars.

En aquest context d'usos mixtos, la telefonia mòbil pot tenir un impacte econòmic més gran en aquells indrets on anteriorment no es disposava de telèfon, i també en els casos en què esdevé el primer mitjà de comunicació sincrònic de llarga distància en funcionament. Aquesta és la situació a moltes zones dels països en vies de desenvolupament, la majoria en zones rurals, però també a les zones urbanes pobres de les grans metròpolis. L'evidència recollida en aquest llibre apunta aquest resultat, com també podem veure en estudis locals anteriors (vegeu, per exemple, Jensen, 2007).

2. Difusió, accés i ús

Si avancem un pas més i sense perdre de vista les tecnologies d'ús general, també podem estudiar les TIC des de la perspectiva del consumidor, tal com es fa en els capítols 3 i 4. En aquest cas, s'hi inclouen a més la regulació i les recomanacions dels legisladors. El Capítol 3 és una anàlisi de Judith Mariscal sobre l'ús de la telefonia mòbil entre la població urbana de Mèxic a la base de la piràmide socioeconòmica. Aquest capítol ens ofereix un retrat precís de la qüestió. La conclusió principal a què arriba és que els telèfons mòbils són molt apreciats però cars. Així, la principal preocupació entre la població enquestada és l'assequibilitat. En aquest context, se'n planteja un ús limitat i es percep una situació de comunicació limitada. Per tant, per comprendre del tot aquest fenomen, cal establir una distinció clara entre accés, que és independent de ser o no el propietari del dispositiu, i l'ús regular dels telèfons mòbils.

Aquestes limitacions observades entre els usuaris d'ingressos baixos també s'exposen i estudien en profunditat en altres capítols del llibre (per exemple, el Capítol 7). A més, en el Capítol 5 hi ha un debat interessant sobre les innovacions dels usuaris. Quan l'assequibilitat i les limitacions de pressupost són el factor principal, aquests nous usos

demostrin que hi ha barreres que inhibeixen les persones de fer servir les TIC tant com voldrien.

Les recomanacions de Mariscal giren al voltant de la idea d'una regulació del mercat, que podria afavorir una reducció dels preus al consumidor. En concret, en el cas de Mèxic, la reducció de les barreres per entrar al sector de la telefonia mòbil promourà la competència i una reducció de les tarifes. L'autora també sosté que el desplegament dels models de negoci adreçats a la base de la piràmide podria accelerar la difusió i l'ús dels serveis mòbils (com sosté Prahalad, 2006).

En aquest sentit, Gutiérrez i Aznar (Capítol 4) també discuteixen dos models diferents de desplegament d'accés de banda ampla a Internet des d'una perspectiva macroeconòmica: serveis d'alta tecnologia a preus elevats o bé una capacitat de banda ampla més modesta a preus més baixos. En el seu model, tenen en compte la situació actual d'aquesta tecnologia d'ús general. Per una banda, la prestació del servei universal encara és lluny d'aconseguir-se a l'Amèrica Llatina, el continent en estudi, i a la resta de països en vies de desenvolupament. Per l'altra banda, existeix un marc general de liberalització dels mercats de telecomunicacions.

Tal i com reconeix la Unió Internacional de Telecomunicacions (UIT, 1989), el paper dels responsables polítics i la regulació dels mercats no són neutrals. Sembla que, particularment en el cas de la telefonia mòbil, la seva difusió està assolint nivells molt alts. Les dades més recents recopilades per l'UNCTAD (2009) mostren la clara disminució de la desigualtat en termes d'accés a la telefonia i a Internet. Això no obstant, els estudis a petita escala ens mostren que accés i ús efectiu no són el mateix. Considerem post-accés (o accés 2.0) la capacitat d'utilitzar eines de comunicació dins d'uns límits raonables sense limitacions de cost. En aquest sentit, cal tenir en compte el nivell d'ús de les TIC quan s'avalua l'existència, o l'absència, de fractures digitals (Galperin i Mariscal, 2007; Barrantes i Galperin, 2009).

3. Estratègies diversificades per a la reducció de costos i per a l'accés

En el Capítol 5, Araba Sey exposa una recerca sobre la gestió de costos de la comunicació mòbil a Ghana. L'autora identifica un gran nombre d'estratègies per aconseguir la major capacitat de comunicació als preus més baixos, descrivint tant les tendències comunes ja identificades en altres parts del món (que ja van sintetitzar, entre d'altres, Castells et al., 2006, i Donner, 2008) com també les particularitats locals. Com a exemple, a Ghana i al Camerun (vegeu el Capítol 6) és possible fer trucades gratuïtes durant la nit, i per tant les pràctiques de comunicació s'adapten a aquesta característica, que constitueix una particularitat del mercat africà.

Les limitacions de pressupost indueixen innovacions entre els usuaris, com ara l'ús de les trucades perdudes en contextos de baixos ingressos (sovint fins i tot per als negocis), que cal entendre en la seva dimensió correcta. Per tant, tal i com destaca Sey, mentre que aquests nous usos estalviadors són molt interessants i en general indiquen uns resultats positius, els usuaris es podrien beneficiar de solucions a més llarg terme i més permanents per a la seva dificultat en l'accés i ús dels telèfons mòbils.

A més, les dificultats tècniques també constitueixen un altre element important que afecta la capacitat dels individus per utilitzar les TIC tan àmpliament com voldrien. Aquestes dificultats també s'encaren amb solucions innovadores (ibíd.; Bar et al., 2007).

En primer lloc, hi ha d'haver un desplegament adequat de la infraestructura. No es poden usar telèfons mòbils si no hi ha accés a la xarxa. De vegades, no és fàcil aconseguir senyal mòbil i cal, per tant, traslladar-se a punts específics dins o fora d'un poble per tal de tenir línia. Mirjam De Bruijn (Capítol 6) assenyala que aquests punts

d'accés a la xarxa constitueixen punts de trobada on els usuaris/es poden obtenir informació dels membres de la pròpia xarxa personal.

Les restriccions d'energia elèctrica també suposen un problema tècnic important en contextos de baixos ingressos, especialment en regions on la provisió d'electricitat és limitada o poc fiable (Bar et al., 2007). Mirjam De Bruijn (Capítol 6) i Inge Brinkman i Silvia Alessi (Capítol 7) descriuen persones que són propietàries de dispositius mòbils tot i que als pobles on viuen no hi ha electricitat. És prou comú trobar pobles que no disposen de bones carreteres ni electricitat, i amb altres limitacions d'infraestructura, però on, tanmateix, els seus habitants tenen telèfons mòbils i troben maneres diverses d'incorporar-los a les seves necessitats de comunicació diària.

Per acabar, els ordinadors connectats a Internet necessiten més infraestructura que els telèfons mòbils. Aquesta és una de les raons de la baixa difusió d'aquesta TIC. Com s'esmenta en el Capítol 7 sobre el sud-est d'Angola, als pobles calen generadors per fer funcionar aquests equips, ja que el subministrament elèctric només arriba a la capital regional, Menongue. Degut a això, la velocitat d'Internet és lenta i són habituals les interrupcions del servei. Així, l'ús d'aquesta tecnologia és molt limitat i no tan productiu com quan aquestes restriccions no hi són. Una vegada més, cal distingir entre l'accés i l'ús efectiu de les TIC per avaluar de manera adequada no només l'efecte real de les tecnologies de la comunicació, sinó també el seu possible efecte.

4. La cultura juvenil mòbil

En el Capítol 8, el darrer de la segona secció, Siri Lamoureaux estudia la pràctica de l'enviament de missatges de text poètics entre els estudiants universitaris urbans. S'hi exposa també una manifestació concreta de la cultura mòbil juvenil al Sudan. La poesia enviada mitjançant els missatges de text il·lustra l'existència d'un compromís actiu amb la forma artística, ja que els receptors s'apropien d'aquests textos, i en

general els reenvien després d'afegir-hi algunes modificacions. És per això que l'autora parla del reciclatge dels discursos poètics.

La pràctica preexistent d'intercanviar poemes ara s'ha redefinit en dues línies principals: en primer lloc, perquè els SMS permeten un paper actiu en l'intercanvi i la transformació dels poemes; i en segon lloc, perquè les classes mitjanes i baixes de la comunitat dels nuba han adoptat aquest pràctica i l'àrab és la llengua emprada en els poemes, en lloc de cap idioma nuba. Són el reflex de l'elit del país, que forma part de la tradició araboislàmica. Però, tal com indica l'autora, l'adopció d'aquesta tradició poètica per part dels nuba és un exemple de la seva contínua marginalització. En aquest cas, les relacions de poder es mantenen inalterades.

En resum, aquest exemple confirma la tendència comuna descrita anteriorment (Ling, 2004; Castells et al., 2006): es pot observar una cultura juvenil del mòbil arreu on s'estén aquest mitjà de comunicació. Tot seguint un camí general, la nova pràctica creada modifica les existents, els hi atorga nous significats i crea una identitat col·lectiva entre els individus que participen en aquesta pràctica concreta i la desenvolupen.

5. Ús (im)mòbil

Els Capítols 6 i 7 estudien dues societats africanes que es poden descriure com a situades als marges socials, econòmics i geogràfics dels seus respectius països: altiplà de Bamenda, al Camerun i la regió del sud-est d'Angola. En ambdós casos, la recerca encaixa en el marc analític comú de l'ecologia de la comunicació. Per tant, els autors no només centren la seva anàlisi en les TIC sinó també en tota la gamma de tecnologies de la comunicació disponibles en les àrees en estudi (carreteres, serveis postals, telèfons fixes, telèfons mòbils, Internet, etc.), de manera que les TIC se situen en el context de tots els modes rellevants de comunicació, així com en el context cultural de les societats estudiades.

En aquest sentit, les autores ens aporten una imatge interessant relativa a la mobilitat en aquestes àrees remotes. Hi ha una idea principal comuna: els telèfons mòbils s'integren perfectament a les necessitats de comunicació de les poblacions objecte d'estudi, ja que aquestes dues societats sempre han estat cultures de gran mobilitat, arrelades en el nomadisme. Per tant, potser, si les societats fossin més sedentàries, l'ús de la comunicació mòbil no estaria tan estès. En aquest cas, no hi ha relació entre la pobresa i la immobilitat.

Aquest, de fet, sembla ser molt diferent dels altres contextos on la pobresa i la marginalitat hi tenen un paper. S. Ureta (2008), per exemple, ens mostra que els telèfons mòbils són "instruments immòbils" entre les famílies pobres a l'àrea metropolitana de Santiago de Xile. L'autor considera que la mobilitat potencial de les famílies en estudi era baixa, com ho era la mobilitat dels seus telèfons mòbils. Aquesta evidència ens mostra que les persones utilitzen les TIC per fer allò que ja fan d'habitud, almenys durant les fases inicials d'apropiació d'aquestes tecnologies.

A les dues regions en estudi, ja hi havia una intensa comunicació a distància a causa de l'alta mobilitat existent. Els nous mitjans de comunicació ho han accelerat; i de resultes d'això, un cert nombre de processos socials també s'ha accelerat. En particular, es pot observar un enfortiment dels vincles amb (com a mínim) alguns dels nodes de les xarxes personals. Per exemple, sembla haver-hi la percepció que les visites de familiars han augmentat gràcies a la major freqüència de comunicació que permeten els telèfons mòbils. En els termes de Ling (2008), la cohesió social s'està reestructurant.

Així, podem concloure que la utilització de la telefonia mòbil dependrà de la configuració de cada xarxa personal, mentre que no és el dispositiu allò que definirà la mobilitat, o la immobilitat, sinó la situació personal en què s'usi aquesta eina de comunicació. Internet, en canvi, presenta diferències significatives en aquest sentit, ja

que pot actuar com una finestra oberta al món independentment de la configuració de la xarxa personal. Aquest aspecte té una gran importància, com veurem, en relació amb les cultures migrants.

6. Cultures migrants

Com que les migracions són una realitat comuna a moltes regions i països del món, i que sovint connecta parts desenvolupades i en vies de desenvolupament, la conferència va dedicar una gran atenció a la intersecció entre les migracions i les TIC. El fet que aquests dos elements convergeixin en molts contextos i en molts aspectes, està començant a cridar l'atenció dels analistes, si bé encara no és prou reconegut (Gebrewold, 2007). En els darrers anys, s'ha desenvolupat una nova perspectiva sobre la migració connectada (Diminescu, 2005; Nedelcu, 2009; Ros, 2010). No és important on ni com; les tecnologies de la comunicació estan servint els interessos i les necessitats de les persones en moviment. Com a conseqüència lògica, els contextos mòbils i les tecnologies mòbils estan convergint a diferents nivells. Heus ací un exemple d'aquest fenomen: les llistes de tarifes telefòniques per països que podem trobar als cibercafès i telecentres també són una bona aproximació del mapa de migració d'aquests llocs en particular. A la conferència, la nostra intenció era fer un pas endavant en l'anàlisi de la relació entre les TIC i la migració.

Una de les qüestions més importants que es desprèn d'examinar el paper de les tecnologies de la comunicació en contextos migratoris són els possibles canvis en la cultura migratòria i les intencions migratòries. La vida de les persones als països en vies de desenvolupament avui en dia està influenciada per la informació i les comunicacions que reben a través de programes de televisió (TV local i via satèl·lit), llocs web, i trucades de llarga distància. En aquest panorama d'interconnexió, els somnis i desitjos de com i on trobar una vida millor van prenent forma. Aquest paper imaginatiu es duu a terme, tal i com ens recorda Appadurai, a través dels nous mitjans de comunicació. No obstant això, tal i com assenyalen Ivan Ureta (Capítol 9) i Aly

Tandian (Capítol 10), no podem establir una simple relació causa-efecte. La força de les imatges del benestar a Europa o als EUA arriba juntament amb informació sobre les dificultats de la vida real. Ureta diu molt clarament que "Internet no indueix a una nova societat virtual, sinó que més aviat expandeix i desenvolupa les xarxes socials existents ". Avui en dia, un dels reptes dels estudis de migració és entendre millor de quina manera les TIC, com a informació i comunicació constant i immediata, estan canviant les cultures de la migració; de quina manera es desenvolupen noves idees sobre les comunitats a l'estranger, i què impliquen les relacions socials entre distàncies més grans per a les seves cultures en general.

Alhora, la intensitat en l'ús de les tecnologies de comunicació -els telèfons mòbils especialment- en cultures de migració ens fa pensar que aquests són contextos apropiats per a aquestes tecnologies. El paradigma de l'ecologia de la comunicació, de Mirjam De Bruijn (Capítol 6), suggereix una forta relació entre la cultura de la mobilitat i les TIC. Papa Sow i Rosnert Alissoutin (Capítol 12) assenyalen que existeix, des de fa molts anys, una "cultura del telèfon mòbil" en la comunitat immigrant senegalesa.

7. Xarxes de coordinació

En un altre nivell d'anàlisi, les TIC estan fent més fàcils les vides dels migrants (i dels candidats a la migració). La comunicació i les connexions funcionen prou bé -encara que un recent estudi sobre les dones bolivianes a Barcelona mostra l'existència de problemes de comunicació amb les seves famílies a Bolívia (De la Fuente i Ros, 2009). En general, les xarxes faciliten els desplaçaments dels migrants, fent-los més oberts i menys predictibles, tal i com mostra Joris Shapendonk (Capítol 11). L'estratègia de migració també està influenciada per les noves possibilitats d'obtenir informació i comunicació. En el seu capítol, Tandian ens mostra alguns exemples de webs socials del Senegal. Tanmateix, cal més recerca en aquest camp ja que continua havent-hi desinformació en molts contextos migratoris. La desconnexió és difícil d'aconseguir i les xarxes ara són més eficients que mai.

La coordinació és un element clau de les activitats globals. Les comunitats migrants estan més ben coordinades en les pràctiques transnacionals que obren noves possibilitats per al codesenvolupament, tal i com Tandian i Sow i Alissoutin assenyalen en relació amb la diàspora senegalesa. Aquestes possibilitats també es poden examinar per les condicions de desenvolupament en general i, en particular, per reduir l'impacte negatiu de la fuga de cervells, tal i com suggereixen Ana M. González, Jörg Müller i Milagros Sáinz (Capítol 13).

Els nous recursos de comunicació i d'informació també influeixen en els canvis en les relacions familiars de poder a les comunitats migrants. Pel que fa a la comunitat senegalesa de Nova York, Tandian pensa que "els homes no monopolitzen l'ús d'Internet per controlar les seves activitats financeres". Suggereix també que el paper tradicional que han exercit els vincles familiars ("de sang i maritals") en el recolzament dels migrants podria disminuir, ja que les xarxes globals estan creant noves possibilitats d'ajuda econòmica.

Cloenda

Les conferències sovint actuen com a mecanismes per captar l'atenció sobre temes prèviament inexplorats. Aquest va ser el cas de la conferència en què es basa aquest llibre. Més que resultats específics i concrets, aquest llibre mostra que encara queda molta recerca per fer i la importància analítica i social de prosseguir per aquest camí. La difusió i l'accés a les tecnologies de la comunicació a molts països en vies de desenvolupament són massa recents per facilitar-nos coneixements concloents sobre el seu impacte, tot i el nombre creixent d'estudis sobre aquest camp. Tanmateix, hi ha oportunitats que no podem ignorar. En primer lloc, la recerca pot jugar un paper clau en el disseny i la implementació d'estratègies d'infraestructura empresarial (per exemple, en l'ampliació de la banda ampla). En segon lloc, com demostra aquest llibre, la recerca és una manera de documentar els canvis històrics que s'han esdevingut (sovint en menys d'una dècada) en moltes regions del món en vies de

desenvolupament en el seu pas de situacions d'aïllament i manca de comunicació a contextos altament comunicatius. Encara desconeixem les transformacions i reptes que han d'arribar als països en vies de desenvolupament i als seus habitants.

En aquest capítol, hem identificat algunes qüestions importants que encara romanen sense resposta. No podem estar segurs sobre les implicacions de les TIC per a la qualitat de vida individual i comunitària a llarg termini: La comunicació accessible i creixent, ¿produirà cap millora considerable en les vides de les persones i majors oportunitats? ¿Quins seran els efectes pel que fa a l'alfabetització als països amb alts nivells d'analfabetisme? ¿Trobaran les dones, en les tecnologies de la comunicació, una eina per lluitar per un rol més igualitari en la societat? ¿Quin serà l'efecte real de l'arribada d'Internet i de les tecnologies mòbils en l'esfera productiva i en la creació de llocs de treball? I, ¿com afectarà les vides de milions de persones fins ara desconnectades de les altres realitats del món? ¿Com afectarà també les seves famílies a l'estranger? ¿Hi ha proporcionalitat en la difusió d'aquestes tecnologies en situacions de pobresa i de fam (Gebrewold, 2007)? La recerca i l'anàlisi han de continuar contribuint a respondre aquestes preguntes tan rellevants.

Una de les conclusions més importants d'aquest treball és que, en la futura anàlisi de l'impacte de les TIC, caldria tenir en compte l'avaluació local que les persones fan en alguns contextos particulars.

Si només s'hagués de destacar un tema en comú d'aquests treballs, és la importància que la comunicació té per a les persones. L'entusiasme i l'energia, i fins i tot el pressupost que les persones de les àrees pobres del món dediquen a les tecnologies de la comunicació són una mostra del paper de la comunicació. De fet, les nostres societats es basen en la comunicació. És per això que s'estenen les noves eines de comunicació, com la telefonia mòbil, quan demostren que són útils. La possibilitat de comunicar-se en qualsevol moment des de qualsevol lloc és ja una condició prèvia en

l'organització de la vida per a milions de treballadors/es, pares i mares, joves, migrants, estudiants, activistes, persones de l'esfera política i artistes de tot el món. En aquest àmbit, la realitat als països desenvolupats i en vies de desenvolupament té molt més en comú del que podríem esperar.

Referències

- Bar, F.; Pisani i F.; Weber, M. (2007): Mobile technology appropriation in a distant mirror: baroque infiltration, creolization and cannibalism, Seminari sobre desenvolupament econòmic, desenvolupament social i comunicacions mòbils a l'Amèrica Llatina. Buenos Aires: Fundación Telefónica, 20-21 d'abril.
- Barrantes, R., Galperin, H. (2009): Can the poor afford mobile telephony? Evidence from Latin America. XXVIII Congrés internacional de l'Associació d'Estudis Latinoamericans: Repensar les desigualtats, 11-14 juny, <http://dirsi.net/sites/default/files/GalperinHernan.pdf> (20/12/2009).
- Castells, M., Fernández-Ardèvol, M., Qiu, J. L., Sey, A. (2006): Mobile Communication and Society: A Global Perspective (Information Revolution and Global Politics). Cambridge, MA: MIT Press.
- De la Fuente, G., Ros, A. (2009): Information Communication Technology in our lives: The Use of Technology among Bolivian Migrant Women. Ponència presentada al taller internacional "TIC i migració: Mobilitat i cohesió en l'era digital", Centre Internacional de Formulació de Polítiques Migratòries, Viena, setembre.
- Diminescu, D. (2005): Le migrant connecté. Pour un manifeste épistémologique. Migrations/Société, vol. 17, (102), 275-292.
- Donner, J. (2008): Research Approaches to Mobile Use in the Developing World: A Review of the Literature, The Information Society 24(3), 140-159.
- Donner, J. (2009): Blurring livelihoods and lives: The social uses of mobile phones and socioeconomic development, Innovations: Technology, Governance, Globalization, 4(1), 91-101.
- Galperin, H., Mariscal, J. (2007): Digital poverty: Latin American and Caribbean perspectives, Rugby, Warwickshire : Practical Action Publishing/International Development Research Centre (IDRC).
- Gebrewold, B. (2007): Africa and Fortress Europe: threats and opportunities. Burlington, VT: Ashgate Publishing Company
- Jovanovic, B., Rousseau, P. L. (2005): General Purpose Technologies, Aghion, P.; Durlauf, S. N. (editors) Handbook of Economic Growth, Vol. 1B, p. 1181 – 1224.
- Ling, R. (2004). The Mobile Connection: the Cell Phone's Impact on Society. San Francisco, CA: Morgan Kaufmann Publishers.
- Ling, R. (2004): New Tech, New Ties: Ties: How Mobile Communication Is Reshaping Social Cohesion. Cambridge, MA: MIT Press.
- Nedelcu, M. (2009): Le migrant online. Nouveaux modèles migratoires à l'ère du numérique. París: Ed. L'Harmattan.
- Prahalad, C. K. (2006): The Fortune at the bottom of the pyramid. Upper Saddle River: Wharton School, cop. 2008.

Ros, A. (2010) (pròxima aparició). *Interconnected immigrants in the Information Society. A Reading Digital Diasporas: Spaces of Identity, Politics, and Technology*. Reno: University of Nevada Press.

UIT (1989): *Final Acts of the World Administrative Telegraph and Telephone Conference Melbourne 1988 (WATTC-88)*, Ginebra, Unió Internacional de Telecomunicacions (UIT): <http://www.itu.int/ITU-T/itr/files/ITR-e.doc> (darrer accés: desembre, 2009).

UIT (2009): *World Telecommunication/ICT Indicators Database*, actualitzada el desembre del 2009. Ginebra: Unió Internacional de Telecomunicacions (UIT).

UNCTAD (2009): *Information Economy Report 2009: Trends and Outlook in Turbulent Times*, Nacions Unides, octubre. http://www.unctad.org/en/docs/ier2009_en.pdf (darrer accés: desembre, 2009).

Ureta, S. (2008): *Mobilising Poverty?: Mobile Phone Use and Everyday Spatial Mobility Among Low-Income Families in Santiago, Chile*, *The Information Society*, 24, 2, 83 – 92.